

РЕЦЕНЗИЯ

278

data

date

28.03

3

НА ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЯ НА ТЕМА „НАСЕЛЕНИЕ И СЕЛИЩА В
САКАР ПЛАНИНА И ПРИЛЕЖАЩИЯ Й РАЙОН ПРЕЗ XV – XVI ВЕК”

ДОКТОРАНТ: СТЕФАН ХР. ДИМИТРОВ.

РЕЦЕНЗЕНТ: ПРОФ. ДИН ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА.

Заглавието на рецензираната дисертация я определя като историко-демографско проучване, в което се изследват два базови и взаимно свързани тематични кръга – селищната мрежа и движението на населението в Одринската каза, представляваща част от югозападния дял на контактната зона на българското пространство. Благодарение на открития достъп до нови или малко познати архивни документи този тип локални изследвания се наложиха като модел, който разширява познанията за „черните векове” в българската или по-точно в балканската история. Те установят основни аспекти от живота на преживелите ги поколения и дават възможност да се възстановят част от процесите, чрез които балканските народи съхраняват своята идентичност в условията на многовековното османско владичество. Намират ги и ги доказват чрез приемствеността и промените в демографските процеси, чиято съвкупност разкрива масови и трайни тенденции. Именно демографските измерения на приемствеността и техните модификации са неформулираният генерален проблем на рецензираната дисертация. Нейният географски обхват е най-рано и най-пълно „османизираният” регион. Населението му претърпява разоренията на акънджийските набези, сраженията за политическото му завладяване, тюркските имиграционни вълни през XV в., създаването и утвърждаването на локалния и имперски управленчески модел. Основните източници, които са база на докторската дисертация, датират десетилетия след тези драматични събития, когато стабилизацията на османската власт на Балканите достига своя връх. Това са пет данъчни регистъра (тапу тахрир дефтери), съдържащи данни от четири регистрации на поземлените владения в Одринската каза, най-ранната от които е от 1485 г. и е следвана от тези през 1519 г., 1530 г., 1570 г. и 1570 - 1571 г. Първичната научна обработка, направена от докторанта е впечатляваща. Практически това означава четене, превод, установяване на информационните ядра, тяхното систематизиране и организиране, прилагане на утвърдени статистически методики и създаване на

собствени варианти, историографски анализ, които в крайния си синтез достига до важни заключения, които трудно могат да бъдат опровергани. Не мога да не подчертая успешните усилия на г. С. Димитров при максималното оползотворяване на базата данни в посочените регистри, както и направения от него и доц. д-р С. Първева предварителен избор на водещите проблемни кръгове, на които е подчинено изследването. Те насочват към базовото съдържание на корелацията „земята и хората“, чиято взаимозависимост доказва тенденциите на приемственост и на промяна в Одринската каза през XV в. – XVI в. в двете ѝ базови нива - селищната мрежа и нейното административно организиране и демографските измерения на явленията и процесите, които характеризират човешките групи, които го обитават. Изборът е заложен в структурата на рецензирания текст. Той съдържа 734 страници и е разделен в две части, от които първите 474 са същинското изложение, а втората съдържа 20 списъчни, таблични и графични приложения по темата, терминологичен и географски речници, списък на използваните извори и литература. Чрез тях и множеството графики и таблици в основното изложение докторската теза представя и доказва методиката на изследването и неговата достоверност, към което може да се добави и полезния им илюстративен ефект.

Структурата на първата част на дисертацията следва класическия модел с увод, три глави и заключение. Уводът аргументира значимостта на темата, определя нейните хронологически граници и териториалния ѝ обхват, представя основните извори, прави преглед на публикуваните изследвания, които пряко или косвено се отнасят до проблемите на изследването и формулира задачите му. Подробно са представени петте османски тапу тахрир дефтери, чието съдържание определя териториалния ѝ обхват, покриващ казата Одрин в османската административна схема. Те очертават и хронологическата рамка, затворена между втората половина на XV в. и края на XVI в. Двупосочното ѝ разширяване е обяснено със съдържащата се в тях информация за времената преди и след съответните регистрации. Уводът показва, че авторът е овладял професионално османотурски език и дипломатика на ниво регистри, което се потвърждава и от последвалото изложение. Ясно формулираните задачи конкретизират многобройните проблеми. Към показаната библиографска осведоменост немога да направя

допълнения, но бих препоръчала на автора в бъдеще да разшири своите познания и представи по проучваните проблеми извън хронологическата рамка на изследването си, тъй като те са ключови за непрекъснатостта и променливия ритъм на демографските процеси.

Първата глава „Сакар планина и прилежащият ѝ район през доосманския период“ има въвеждащ характер и вероятно цели да аргументира българистичните аспекти, заложи в заглавието на докторската теза. Главата е кратка (40 с.). Тя е необходимо въведение, но поради своята фрагментарност и непълноти се разминава, припокрива и повтаря с текстове в следващите две глави. С оглед на едно бъдеще издание мисля, че тя би могла обедини описанието на природните и екологичните характеристики на Сакар планина и тези на равнинния дял на Одринската каза, в който са разположени голямата част от изследваните селища. Долната граница на въвеждащия исторически разказ би могла да се ограничи към средата на XIV в. за да се конкретизират преките последици от завоеването и налагането на османската власт, които са главно условие и непрекъснато действащ фактор за демографските, поселищни и административни трансформации XV – XVI в.

Втората глава „Град Одрин през XVI в.“ представя демографската ситуация и нейната динамика за един почти стогодишен период. Обработвайки данните от всеки един от регистрите по отделно авторът разчита, организира и интерпретира в последователен ред количествените показатели за жителите на отделните градски махали, обособени на религиозен принцип. Предложената от него скала за размера на махалите му дава възможност да фиксира всички промени в числовите им стойности, а приложената статистическа комбинаторика възстановява ключови тенденции в динамиката на жителския им състав. Впрочем именно в този параграф се открива една от главните характеристики на рецензията – умението на автора му да представи, систематизира и оползотвори максимално детайлно изворовата информацията. Като пример ще посоча териториалната реконструкция на одринските мюсюлмански махали. Проследявайки промените в броя и жителския състав на тези мини агломерации той успява да превърне техния списък в източник за реконструираща общата урбанистика на града. Обработените цифрови данни маркират мащаба на тюркската колонизация, въпреки се отнасят за нейната напреднала фаза, в която драстичните демографски промени са преминали в

спокойни и незначителни по размер вътрешно имперски движения. Информацията на използваните регистрите от XVI в. показва предимно индивидуални преселения, но в своите сборни стойности разкрива един непрекъснат процес. Изключително интересни и полезни са конкретните данните за преселванията на военнопленници християни от Западните Балкани и придунавските територии. Посочените примери, относително точно датирани, дават всички основания на С. Димитров да ги обвърже с процесите на ислямизация и с демографското нарастване на мюсюлманската общност в локален, а и в имперски мащаб. По разбираеми причини той центрира своето внимание върху ислямизационните процеси в християнската градската среда и ги документира чрез промените в размера и броя на градските християнски махали и техния жителски състав. Дисертацията реконструира трансформирането на Андрианопол в Едирне и превръщането на византийската крепост в открит град и властови център. През XVI в. Одрин безспорно е имперски, а не само регионален център, което може да обясни в голяма степен и установените в текста чувствителни промени в средногодишния прираст на мюсюлманското население (спад от 20% през периода 1519 г. – 1530 г. и прираст от 30% между 1530 г. – 1570 г.), а в известна степен и на християнското му население (прираст 19.4% между 1519 г. - 1530 г. и спад от 2.6 % между 1530 г. - 1570) Тези стойности безспорно са повлияни от процесите на ислямизация в локалната среда, които авторът поставя на първо място, но и от общо имперска конюнктура. В първата хронологическа отсечка тече интензивно османско утвърждаване в източните части на Анадола и почти цялото южно крайбрежие на Средиземно море. То изисква огромен брой хора, а Одрин вече е един главните резервоари на подобни кадри, наричани през епохата „османлии”, т.е. първа, втора или трета генерация нови мюсюлмани, образовани и квалифицирани в управленческата сфера и произхождащи от балканските османски провинции. „Износът на кадри” е една ~~много~~ от многото причина за установения спад мюсюлманското население на Одрин, тъй като част от жителите му имат опит в организацията и практическото действие на османския властови модел. Сам по себе си отливът на мюсюлмани обяснява паралелния му прилив на християни, които запълват жителския вакуум, но и увеличават групата, която ще осигури бъдещия капацитет на ислямизационния процес. С. Димитров я документира в

чувствителния прираст на одринските мюсюлмани между 1530 г. – 1570 г., чиито политически фона е османската експанзия към Средна Европа. Градът е нейният изходен пункт в течение на десетилетия. Този факт има ключово значение за нарастването на мюсюлманското градско чрез многобройните данни за нови мюсюлмани. Те се оказват толкова образовани в ислямската управленческа теория и практика, че заемат твърде високи длъжности в локалната правна, образователна и култова мрежа.

Следващият параграф „Християнско население” установява, систематизира и анализира числовите показатели на демографските тенденции в християнската градска общност. За мен този параграф е един от големите приноси в дисертацията. Локализирането на християнските махали в границите на крепостта и извън нея, храмовата мрежа, промените в числовите стойности на жителския състав, пунктираните показатели на възрастовата структура, доказаните вътрешни миграции в посока „село”- „град” и „град”- „град” очертават базови демографски тенденции, които могат да бъдат използвани, ако не като еталон, то като масов пример при изучаването на балканската градска демография. Сред многобройните конкретни приноси силно ме впечатли категорично доказаното използване на етноними в османската регистрационна практика, което опровергава наложеното в историографията мнение, че са напълно заместени от термините „мюсюлманин” и „неверник”. Авторът документира регистрации на българи, албанци, араби, перси, франки и др., с което доказва, че имперската администрация познава етническата пълнота във владенията си и я използва, когато и е необходим втори идентификационен белег. Обособеното в отделен параграф самостоятелно представяне на демографските показатели и съответно на демографски характеристика на еврейското население в Одрин през XVI в. е вторият голям принос в демографската (и не само) история на Балканите защото систематизираните данни и техният анализ чувствително разширяват и уплътнява познанията ни за състава, хронологията и административното организиране на еврейската диаспора в османската държава. Третият параграф на Втората глава „Фактори, оказващи влияние върху демографския облик на града” е опит да се обобщи динамиката на демографски процеси, доказани в предходното изложение и да се маркират ключовите компоненти в естественото движение на населението като възрастовата структура и

сведенията за масова смъртност (при чумните епидемии и природните бедствия). И тук усилията на автора са центрирани върху данните за числения състав на населението, чиято динамика е синтезирана в отделни графики чрез които цифрови показатели и техните съотношения. В четвъртия параграф на тази глава, наречен „Социална и професионална структура на градското население на Одрин през XVI в.“ е с от 90 страници. Съдържанието му е сбор от проблеми и теми и твърде много наподобява на разширени тезиси на втора дисертация. Без да влизам в подробности ще изброя заглавията само на някои от двадесетте му подпараграфа, в които авторът представя, групира и прави опит да анализира социалната и професионална структура на Одрин: „Представители на редовната войска“, „Население с военно помощни функции“, „Професии, свързани с вътрешния ред в града“, „Хора ангажирани с функциониране на образователните институции“, „Занаятчий“, разграничени в таблица от 10 подгрупи групи, след които следват отделни професии като например „тъкачество и шивачество“ и още 28 занаята, а след тях „Търговци“, „Земеделие и животновъдство“ и „Предпочитания към различните занаяти“ на мюсюлмани, християни и евреи, също обособени в самостоятелни подпараграфи. Очевидно е, че този опит за класификация не е най-сполучливият. Припомням, че статистическите методи се наложиха в историографските дирения защото предлагат удобни методикки за синтез на документалната информация. В предходните параграфи на Втора глава г. С. Димитров доказва категорично, че познава и резултатно използва тези методикки. „Потъването“ в десетките теми и проблеми на османската социална и икономическа история вероятно се дължи на възприетата дефиниция на термините *аскери* и *рая* като названия на корпоративни групи. С оглед на бъдещите му занимание би било добре да я аргументира или да се съобрази с традиционните формулировки като тази на термина *аскери* в монографията на „Земята и хората през XVII в. и първите десетилетия на XVIII“ (с.446) на доц. д-р С. Първева. Пак като препоръка ще напомня за постоянното присъствие на еничарските казарми и султанския сарай в житейската, икономическата и демографската действителност на Одрин.

Спрях се подробно на Втората глава на дисертацията защото тя е представителна за съдържанието, методиката и приносите на изследването, конкретно за Одрин и общо за историко демографската история на

балканските градове. Позитивите от прилагането на същите изследователски принципи и близки методики в третата глава „Поселищна мрежа и население в Одринската каза през XV – XVI в.” г. са много и повече от съществени. Ще изброя само част от тях. Конкретните приноси, отнасящи се до Одринската каза са очертаването на селищната ѝ мрежа и на процесите, които я формират; системата на административното ѝ организиране, констатираните етнодемографски промени. Общовалидни и общозначими не само за източния дял на Балканите, а и за целия полуостров са многобройните фактически доказателства за политическите, икономическите и демографските начини и средства, чрез които османската власт овладява стопанските и човешките потенциали на завладените територии. Големият българистичен акцент на изследването е доказаното разширяване на българското присъствие в старата контактна зона, ^{иззвни} доказано ^е както чрез конкретната фактологична информация, така и чрез привличането и използването на топонимичния и ономастичен анализ, което го прави по-лесно проследимо в следващите векове.

Всяка една от главите на дисертацията и дори някои от параграфите завършват с „Заключение”, . Финалът на дисертационния труд обединява тези „заключения” и завършва с опит за „автосправка на приносите”. Приемам голямата част от тази самооценка със забележката, че изложените от докторанта аргументи за датата на османското завладяване на Одрин в годината 1469 г., и за смисловото значение на термина „нефс” са преди всичко знак за колегиална етика.

Една толкова обемиста и многопластова докторска теза трудно може да бъде представена във всичките ѝ положителни страни и допуснати пропуски и неточности. Но завършвайки рецензията си не мога да не подчертая съдържащата се в нея перспектива за предстоящо изследване на демографските измерения на естественото движение на българското и небългарското население. Максимално възможното овладяване на информацията в проучваните регистри и нейната статистическа обработка дават надежда, че в бъдещите си научни занимания докторантът може да предложи вероятни модели на демографски континуитет. Общите им стойности са представени в показателите за прираст на населението, но конкретните им форми могат да се установят чрез проследяване на генерационните вериги на ханетата, описани в селищата на Одринската каза

между 1519 и 1571 г. Тези модели биха разкрили онези ключове тенденции, които биха ни позволили да установим не само демографските загуби, предизвиквани от ислямизацията, но и демографските ^{потенциали} ~~потенциали~~, с които българите и другите балкански народи ги преодоляват.

Следвайки изискуемите правила декларирам, че при процедурата за защита на дисертацията на г. С. Димитров „Население и селища в Сакар планина и прилежащия ѝ район през XV – XVI в.“ са спазени всички изисквания на Закона и на Правилника на Института за исторически изследвания при БАН. По темата на дисертацията авторът е публикувал 3 статии, а други две са приети за печат. Преди да формулирам личната си оценка за рецензираната дисертация трябва да кажа, че бележките и препоръките в рецензията ми са отправени към колега, в чиито професионализъм нямам колебания. Типологично голямата част от пропуските и неточностите в рецензираната дисертация са всеобщи и неизбежни при създаването на първия голям писмен текст, а други се дължат на индивидуалния стремеж да изясни всички формулирани и неформулирани въпроси, възникнали в хода на изследването му.

От гледна точка на моята професионална компетентност личното ми мнение е, че рецензията има всички необходими качества за да бъде защитен като докторска теза. Той ми дава основание да гласувам „за“ присъждане на научното звание *доктор по история* на нейния автор С. Димитров и с увереност в нейните научни достойнства препоръчвам на всички членове на Научното жури да последват моя положителен вот.

24.03.2013

проф. д-р. Зв. Петрова